

УДК 316.323.64

АНДРІЙ МАЛЮК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

**Економіко-соціологічна концепція К.Полані
як теоретико-методологічне підґрунтя
соціально-критичного дослідження
неоліберальної глобалізації**

Анотація

Статтю присвячено аналізу економіко-соціологічної концепції відомого економічного соціолога й антрополога К.Полані як теоретико-методологічного підґрунтя соціально-критичного підходу до дослідження неоліберальної глобалізації.

У своїй праці “Велика трансформація” Полані дав пояснення процесу всесвітньої ринкової експансії ХІХ — початку ХХ століть, тобто фактично тогочасної глобалізації, а також причин її краху. Центральним елементом економіко-соціологічної концепції Полані виступає розуміння людини як соціальної істоти, вплетеної у павутиння соціальних зв’язків і “вбудованості” економіки в суспільство. Таке розуміння людини і взаємовідносин економіки та суспільства протистоїть концепції homo oeconomicus формальної економічної теорії. Воно слугує основою критики помилок економічного лібералізму і неолібералізму. Як показує Полані, виникнення капіталістичної ринкової економіки призвело до виокремлення економіки в автономну від суспільства інституціональну сферу, що зумовлює низку негативних соціальних наслідків.

Ключові слова: *глобалізація, неолібералізм, Полані, капіталізм, форми інтеграції економіки і суспільства, ринкова економіка*

Упродовж принаймні двадцяти останніх років концепт глобалізації домінував і за інерцією й досі домінує над усією цариною соціального пізнання. Практично будь-яка праця в економіці, соціології, політичних науках до-

тепер не обходиться без обов'язкового посилання на глобалізацію як нове соціальне явище, котре радикально змінює як об'єктивні процеси, що відбуваються в суспільстві, так і наукові уявлення про саме суспільство і суспільні процеси. “Глобалізація — одна із тих ідей, про які можна сказати, що прийшов їхній час” — ці слова Д.Гелда [Глобальные трансформации, 2001: с. 1], одного з авторів, мабуть, найрозгорненішої праці з цієї теми, напрочуд влучно характеризують вплив концепту глобалізації на стан соціального пізнання в останні десятиліття. При цьому зміст концепту глобалізації, незважаючи на всі зусилля, залишався доволі невизначеним, відкриваючи простір численним, іноді протилежним інтерпретаціям. Але найчастіше розуміння глобалізації включало серед іншого стандартний набір уявлень про виникнення безмежної ринкової економіки, що охоплює весь світ, культурну гомогенізацію та гібридизацію, інституціональну конвергенцію, зниження ролі національної держави в управлінні політичними й економічними процесами, ослаблення національно-державного суверенітету, створення системи глобального правління, наявність лише одного “найкращого” шляху суспільного розвитку, а також, як наслідок усього переліченого вище, про тенденцію (як мінімум) виникнення деякого глобального (над)суспільства.

Таке розуміння змісту концепту глобалізації назагал збігалось з тією сукупністю ідей, що їх заведено називати неоліберальними. Неолібералізм являє собою складний комплекс соціально-філософських, політичних, економічних і соціальних ідей, серед яких крім інших можна вирізнити ліберальну класичну політичну економію А.Сміта і Д.Рікардо, а також їх пізніший розвиток у формі неокласичної економіки, включно з австрійською школою Ф.Гаєка і монетаризмом Чиказької школи М.Фридмана, політичним неоконсерватизмом, оновленим мальтузіанством, соціал-дарвінізмом Г.Спенсера, антиєгалітаризмом і крайнім індивідуалізмом англо-американського лібералізму. Центральне місце в неолібералізмі посідають поняття ринку і віра в економічну, соціальну, політичну і моральну вищість суспільства, в основі якого лежать відносини індивідуальної ринкової конкуренції, над будь-якими іншими формами суспільної організації. Картина соціального світу неоліберального вчення охоплює низку допущень, котрі їхні прихильники сприймають як аксіоми стосовно того, що являє собою людина, суспільство й економіка. З точки зору неолібералізму суспільство — це сукупність раціональних індивідів-власників, які вступають один з одним у контрактні відносини і діють на основі утилітарного принципу максимізації особистої вигоди. Місце уявлень про солідарність і загальне благо в неолібералізмі заступає поняття індивідуальної відповідальності та конкуренції. Конкуренція дає змогу відокремити життєздатних індивідів від нежиттєздатних і розподілити матеріальні, природні, людські й фінансові ресурси якомога ефективніше. Саморегулювальний ринок розглядається порівняно з рештою історично можливих типів економічних систем як найбільш ефективна економічна система з огляду на забезпечення економічного зростання і зрештою — загального добробуту. Втручання держави у функціонування ринку буде в ліпшому разі неефективним, у гіршому — стане джерелом впливів, що порушуватимуть досконале функціонування ринку. Прийнятні лише такі заходи державного регулювання, які підтриму-

ють функціонування саморегульовального ринку. Усе, що створено природою і людиною, включно з нею самою, розглядається як товар, тобто предмет, виготовлений для продажу на ринку. І позаяк робоча сила як товар дістає свою ціну на ринку, немає потреби в соціальному і трудовому законодавстві. Взагалі ринок сам у змозі подбати про бідних і соціально вразливих. У цій картині соціального світу відсутні колективні суб'єкти соціальної дії — класи й інші суспільні групи — та конфлікти між ними. Усі суб'єкти економічних відносин розглядаються як індивіди, підпорядковані мотиву вигоди. Проблеми соціальної й економічної нерівності та владних відносин між робітниками і капіталістами або всередині капіталістичного класу, а також процеси концентрації і централізації економічної влади, роль фінансових еліт, діяльність штаб-квартир корпорацій і пов'язаних з ними мозкових центрів, — усе це з цієї картини світу випадає. Економічне життя загалом зводиться до сукупності оборудок на ринку. Якщо вислів “ідеологія власницького індивідуалізму” коли-небудь мав смисл, то саме стосовно неолібералізму.

Від часів того, що прийнято називати “революцією Рейгана”, або “неоліберальною контрреволюцією” кінця 1970-х років, неоліберальна ідеологія виборювала панівні позиції в суспільній свідомості спершу країн Заходу, а потім і решти світу. Вона стала субститутом здорового глузду. Паралельно цьому в суспільних науках Заходу також було здійснено спробу встановлення гегемонії неоліберальних ідей. Найуспішнішою вона виявилася у царині економічної науки, в якій від 1970-х років задомінували неокласична економіка, з-поміж яскравих представників котрої слід назвати Фридриха Гаєка і Мілтона Фридмана і котра сама була ключовим елементом неолібералізму як політико-ідеологічної доктрини, а також учення, яким правлячі й панівні групи почали керуватися, відкинувши соціал-реформізм і кейнсіанство, у своєму прагненні змінити співвідношення соціально-класових і геополітичних сил у світі на власну користь.

Відтоді неоліберальне вчення перетворилося на керівництво до дії й було покладене в основу неоліберального проекту, що поєднує образ бажаного соціального порядку як мету проекту із програмою і стратегією дій, спрямованих на його досягнення, в яких утілюються довгострокові інтереси панівного класу. Складовою неоліберального проекту став проект неоліберального глобалізму — програма глобальної економічної й політичної перебудови на принципах неолібералізму, ключовим елементом якої виступає ринкова лібералізація і підкорення всіх аспектів соціального життя в усіх країнах логіці капіталістичного накопичення.

З моменту початку реалізації названого проекту термін “неолібералізм” застосовують також до сукупності політичних заходів, що втілюють на практиці принципи неоліберального вчення і ведуть до структурних й інституціональних змін у соціальному, економічному і політичному житті капіталістичних розвинених країн і країн, що розвиваються, а потім і “постсоціалістичних” країн. До таких змін належать демонтаж створеної у повоєнний період соціально-реформістської держави загального добробуту і створення неоліберальної держави, яка скорочує соціальні витрати і соціально-економічні права трудящих, яка змінює законодавство на користь

бізнесу, яка здійснює дерегулювання ринків, приватизацію і створення гнучких ринків праці і яка насаджує так звані децентралізовані відносини між капіталом і працею за умов усунення сильних профспілок й інституту колективних переговорів, а також бар'єрів на шляху міжнародного руху капіталу. Як стверджують адепти неолібералізму, саме реалізація принципів неоліберального вчення призвела до виникнення нового явища, тобто глобалізації, котра буцімто породжує економічне зростання і пов'язаний із цим соціальний прогрес. Прихильники цієї ідеології також стверджують, що під впливом невблаганних економічних законів держава значною мірою втрачає економічну владу, місце якої заступає влада світового ринку. Його головним елементом виступають ТНК як головні одиниці економічної діяльності в сучасному світі. Природним доповненням новостворюваної глобальної ринкової економіки має стати система глобального правління, якій держави мають поступитися принаймні частиною свого суверенітету. У цьому дискурсі неоліберальна глобалізація видається незаперечним благом.

Збіг смислу, що його вкладають у концепт глобалізації, зі змістом неоліберальних уявлень доволі значний і стосується практично всіх основних елементів обох конструктів. Автори концепту глобалізації розглядають експансію вільного ринку як головну рушійну силу глобальної інтеграції й економічного прогресу. Вони або прямо виступають за вивільнення ринкових сил шляхом захоочення приватнокапіталістичного накопичення, приватизації, дерегулювання фінансових ринків і ринків робочої сили, лібералізації торгівлі, або ж через оречевлення концепту глобалізації і подання її як незалежної, зовнішньої стосовно суспільства сили, стверджують, що глобалізація не залишає іншого вибору. Вони також вважають за потрібне в нових умовах скорочення прерогатив “державної бюрократії” і демонтаж механізмів соціальної держави, виступають проти принципів рівності, солідарності й колективізму як перешкод на шляху економічного прогресу і доводять необхідність адаптації держав і соціальних суб'єктів (колективних і індивідуальних) до вимог глобальної ринкової конкуренції. З їхньої точки зору дія нездоланих стихійних ринкових сил веде до глобальної конвергенції, що відкриває якісно нову епоху в історії людського суспільства. Унаслідок такого збігу поняття неолібералізму і глобалізації було б цілком обґрунтовано розглядати як історично й аналітично взаємозалежні і навіть тотожні. Неоліберальне вчення панує над дискурсом глобалізації саме так, як воно домінує над суспільною свідомістю. При цьому неоліберальний зміст процесу глобалізації визнавався всіма дослідниками рівною мірою незалежно від їхньої партійної (у широкому сенсі цього слова) належності. Те, що глобалізація означає створення глобального саморегульованого ринку і транснаціональних систем виробництва, торгівлі і фінансів, визнавали як праві, так і ліві. У чому вони не були одностайні — так це в оцінці значення і наслідків цих явищ. Для одних — вони були, безумовно і безпосередньо, позитивними, для інших — можливості, що, здавалося б, відкривалися із глобалізацією, нівелювалися тим, що цей процес відбувався головним чином в інтересах транснаціонального капіталу і призводив до посилення експлуатації, злиднів, деградації екологічної системи планети. Але і ті, і ті

погоджувалися, що глобалізація тією чи іншою мірою передбачає всесвітнє поширення принципів неолібералізму.

Шереги фінансово-економічних криз, пережитих світовою економікою від початку 1990-х років, поступово підточували силу і впливовість ідей глобалізації як неолібералізації. Але особливо сильного удару завдала їм глобальна фінансово-економічна криза, що розпочалася 2008 року.

Початок процесу зміни інтелектуального клімату дискусій з приводу того, що являють собою сучасний світовий політичний і економічний порядок, якими є причини, що занурили його в кризу, чим є так звана глобалізація, в якому напрямі буде тепер розвиватися людське суспільство і якими будуть можливі характеристики світу після кризи, є, мабуть, найбільш позитивним наслідком глобальної фінансово-економічної кризи.

Криза завдала серйозного удару по ідеологічній неоліберальній монокультурі, яка понад три десятиліття поспіль сприймалася як неспростовна істина більшістю представників великого бізнесу, буржуазних політиків, представників ЗМІ й економістів. Очевидна неадекватність теоретичного конструкту, що являє собою картину соціального світу з точки зору біржового маклера, конструкту, не здатного надати чітке пояснення і розуміння справжніх причин і механізмів кризи, чималою мірою посприяла інтелектуальній і моральній дискредитації культурної гегемонії ідеї глобальної вільноринкової економіки. У результаті неоліберальні форми економічної політики й економічної теорії, покладеної в її основу, перетворилися, якщо скористатися висловом британського економіста Б.Файна, на “зомбіекономіку” [Fine, 2009: р. 887]. Цей вислів означає, що ці форми економічної теорії та практики одночасно і мертві, і живі. Вони живі в тому сенсі, що неоліберальні ідеї продовжують домінувати в економічній науці, на економічних факультетах і в школах бізнесу, в мозкових центрах, що розробляють економічну політику урядів провідних капіталістичних держав, у практиці міжнародних фінансових інститутів. Вони визначають зміст підтримуваних великим бізнесом державних економічних і соціальних програм, а також міждержавних заходів регулювання світової економіки, вони є підґрунтям економічних і соціально-політичних стратегій великого транснаціонального бізнесу. Водночас вони інтелектуально мертві, позаяк не в змозі запропонувати людству вихід із глухого кута, в який його завело прагнення зробити мотив прибутку домінантним мотивом життя суспільства. І це назагал добре розуміють провідні ідеологи капіталістичної системи. Так, відомий економічний оглядач газети “Файненшл таймс” Мартін Вольф у березні 2008 року зазначав: “Упродовж трьох десятиліть ми прославляли красу лібералізованої фінансової системи, і куди це нас привело? До низки масштабних фінансових криз. Я не хочу сказати, що лібералізація фінансів не має переваг. Вона, безумовно, зробила значну кількість людей напрочуд багатими”. Однак за останні тридцять років сталося не менш як 117 системних банківських криз у 93 країнах, у перебігу 27 із них фінансові витрати на врятування від банківського краху сягали 10% ВВП країни, а іноді й більше. Але криза 2007–2008 років, за словами М.Вольфа, “стала куди вагомішою і серйознішою з усіх криз за минулі тридцять років”. Характеризуючи стан фінансової системи в результаті десятиліть неоліберальної політики дерегу-

лювання, Вольф зазначив, що “сторонні спостерігачі усвідомлювали, що вона перетворилася на величезну чорну скриню. Але вони вважали, що найменш ті, хто працює всередині неї, усвідомлюють, що відбувається. Це припущення хибне” [Wolf(b), s.a.].

Водночас у колах правих інтелектуалів дозріло також розуміння того, що нинішня криза знаменує собою початок великої трансформації сучасної світової політико-економічної системи капіталізму, напрям якої вони визначити не можуть, що породжує у них відчуття тривоги за майбутнє капіталістичної системи. Як зазначав уже згадуваний М.Вольф у газеті “Файненшл таймс” за 8 березня 2009 року: “У такий ключовий момент неможливо знати, куди ми йдемо... Проте комбінація фінансового краху із гігантською рецесією, якщо не чимось гіршим, безумовно, змінить світ. Легітимність ринку ослабне. Довіру до США буде підірвано. Авторитет Китаю зросте. Сама глобалізація може піти на дно. Це час тектонічних зсувів”. І причину цього він убачає в тому, що епоха лібералізації (дотримання неоліберального курсу рейганізму-тетчеризму) містила зерна власної руйнації [Wolf(a), s.a.]. Понад те, у свідомості людей панує певна розгубленість, що можна зрозуміти із висловлювання глави представництва інвестиційного банку “Меріл Лінч” у Москві Берні Сачера: “Наш світ зруйнований, і я, чесно, не знаю, що прийде йому на зміну. Компаса, за яким ми, американці, звіряли курс, більше немає”. За його словами, останнім часом він спостерігав щось подібне до цього, у плані дезорієнтації та втрати смислів, у своїх друзів у Росії, коли був розвалений Радянський Союз (цит. за: [Tett, s.a]).

За умов інтелектуального хаосу, спричиненого економічною та політичною турбулентністю, у наш час точаться дискусії з приводу сутності, характеру, масштабів, глибини і напрямку трансформації, в яку вступила світова спільнота із початком глобальної фінансово-економічної кризи у 2008 році. Ідейні хитання в колах тих, хто розробляв і поширював ідеї глобалізаційно-неолібералізму, розгубленість у колах світового істеблішменту відкривають шлях до іншого розуміння і пояснення того, що відбувається.

За цих умов дедалі більше дослідників звертаються в пошуках альтернативних ідей, що дають змогу відповісти на численні запитання, пов’язані із розумінням сутності глобалізаційно-неолібералізму, а також природи і масштабів нинішньої кризи та зумовлених нею змін, до ідейної спадщини Карла Полані, який досліджував причини кризи і подальшого краху й перетворення світової політико-економічної системи, фундамент якого було збудовано у XIX столітті. Розроблена К.Полані економіко-соціологічна концепція як спосіб пояснення і розуміння важливих історичних зсувів, пережитих людством у першій половині XX століття, в тому числі двох світових війн, революцій, піднесення фашизму і величезної світової економічної кризи 1930-х років, названої “Великою депресією”, зараз набуває дедалі ширшого визнання. Фактично мало хто із сучасних дослідників так чи інакше не звертається до праць К.Полані в пошуках ідей, що дають можливість осмислити такі феномени, як глобалізація, неолібералізм, ринковий фундаменталізм, антиглобалізм, транснаціональні рухи. Причини затребуваності поглядів Полані, які посідають чільне місце в сучасних світових дискусіях, очевидні. Саме глибока критика принципів економічного лібералізму XIX

століття й утопічної спроби побудови на основі зазначених принципів саморегульованої ринкової економіки і ринкового суспільства, з органічно властивими йому невиліковними соціальними патологіями, робить концепцію Полані вельми актуальною за сучасної доби, коли ідейні спадкоємці економічного лібералізму, названі “неолібералами” і “ринковими фундаменталістами”, вдалися в останній третині ХХ століття до нової спроби реалізації проекту капіталістичної вільноринкової економіки планетарного масштабу під вивіскою “глобалізація”.

Унесок Полані в розвиток економічної антропології, соціології й історії в усьому світі давно вже визнаний фундаментальним. Дослідженням життя й ідей Полані, їхньої актуальності та значущості й застосовності в сучасних умовах займається Інститут політичної економії імені Карла Полані (університет Конкордії, Монреаль), у західних країнах видають численні праці, проводять конференції. Останнім часом ідеї Полані привертають увагу російських соціологів. Серед дослідників, які вдавалися до вивчення спадщини класика економічної соціології й антропології, слід назвати Ю.Веселова [Веселова, 1999], Р.Капелюшнікова [Капелюшников, 2005], В.Радаєва [Радаєв, 2004], Н.Розінську [Розинская (а, в, с), s. a.]. У жовтні 2004 року в Москві в Державному університеті – Вищій школі економіки відбувся науковий симпозіум “60-ліття “Великої трансформації” Карла Полані”. Утім, соціально-антропологічні дослідження Полані привертали увагу вчених ще за радянських часів [Семенов, 1973, 1989, 1993]. В Україні ідеї К.Полані поки що не привернули особливої уваги дослідників, багато в чому вони залишаються маловідомими і практично незатребуваними. Пропонована стаття покликана частково надолужити цю прогалину, застосовуючи систему поглядів К.Полані на економічний лібералізм і ринкову економіку до інтерпретації смислу концепту й осмислення феномена, відомого під назвою “глобалізація”. Хоча в період написання і виходу друком “Великої трансформації” терміна глобалізація ще не існувало (відомий одиничний випадок уживання дієслова “глобалізувати” у значенні “універсалізувати” у виданій 1944 році книжці “Планетарна демократія” американців О.Рейзера і Б.Девіса, в якій прогнозувався “планетарний синтез культур” у “глобальний гуманізм”), з огляду на те, що експансія ринкової економіки мала, що відзначав і Полані, планетарний масштаб, ідеться про процес, який наприкінці ХХ століття дістав найменування глобалізації.

* * *

Неоліберальний проект був висунутий у країнах Заходу за ситуації переважання фордистсько-кейнсіанської соціально-економічної моделі, яка інституціонально втілювала низку соціально-класових компромісів за умов повоєнного світу і фази експансії світової економіки, що настала після Другої світової війни. Своєю чергою, криза “ринкового суспільства” ХІХ століття і перетворення її на новий соціальний порядок сама по собі була важливим зсувом у конфігурації світового капіталізму і сприймалася видатними мислителями того часу Й.Шумпетером, Дж.М.Кейнсом, К.Мангаймом, К.Полані і навіть Ф.Гаєком як важливий історичний зсув, зміна історичних епох, хоча й ставилися вони до нього по-різному. Як свого роду велику

трансформацію розцінював такий зсув угорський соціолог і економічний антрополог Карл Полані (1886–1964) [Поланьї, 2002, 2010], який шукав причини глибокої кризи західної цивілізації наприкінці XIX — у першій половині XX століття. У своїй праці “Велика трансформація”, написаній на початку 1940-х, Полані досліджував виникнення і занепад ліберальної ринкової економіки, що лежала в основі світового порядку XIX століття. Критика з боку Полані економічного лібералізму XIX століття і його базових принципів — комерціалізації робочої сили та землі, запровадження золотого стандарту, встановлення саморегульовального вільного ринку і свободи торгівлі — сприяє ліпшому розумінню смислу другої великої трансформації XX століття — неоліберального повороту 1970-х років, його сутності та наслідків для людства, а також може пролити світло на значення розпочатого у 2008 році у зв’язку з глобальною фінансово-економічною кризою краху неоліберального проекту і формування нової моделі суспільного розвитку майбутнього, ще позбавленої чітких обрисів.

Для розуміння причин катаклізмів, що їх зазнало людство у першій половині XX століття, і виявлення тенденцій подальшого розвитку людського суспільства К.Полані розробив оригінальний підхід в економічній соціології, застосований ним до розуміння економічної історії людства. Цей підхід характеризується наявністю певного концептуального апарату — сукупністю концептів, що становлять зміст зазначеного підходу — і логічною структурою як сукупністю зв’язків між концептами. Найважливішими в підході, розробленому Полані, є концепти вбудованості або включеності економіки в соціальну систему, фіктивних товарів і комодифікації, а також концепт подвійного руху.

Логічно вихідний пункт міркувань Полані — його концепція людини як соціальної істоти, життя якої визначається її включеністю у павутиння зв’язків соціальних спільнот. Ця концепція була розроблена на протипагу моделі homo oeconomicus неокласичної економіки, що редукувала все багатство людських інтересів, потреб, мотивів, бажань, моделей поведінки, інститутів до моделі поведінки раціонального егоїста, який прагне максимізації матеріальної вигоди і мінімізації витрат. Така економістська концепція розглядає людину як за своєю природою атомізованого агента ринку і є вельми обмеженою. Як писав Полані: “Ми зазнаємо впливу ринкової економіки, яка пошиває нас у дурні, бо навіть нам гранично спрощені погляди на роль і функції економічної системи в суспільстві” [Поланьї, 2010: с. 32]. Щоб подолати цю обмеженість ринкового детермінізму і відкрити “реальність суспільства”, Полані розвиває підхід, котрий в економічній антропології дістав назву субстантивістського, протилежний “формальній економічній теорії”. У рамках цього підходу Полані розмежовував формальну дефініцію значення терміна “економічного” як раціональної поведінки, що ґрунтується на співвіднесенні витрат, засобів і цілей за умов дефіциту засобів стосовно цілей, що зумовлює необхідність їх вибору, та змістову дефініцію “економічного” як діяльності суспільних індивідів, спрямованої на задоволення потреб [Поланьї, 2010: с. 47]. На основі субстантивістського підходу, витоки якого Полані знайшов у Аристотеля, він критикував як економічну помилку намагання розглядати всі наявні в історії типи економічної по-

ведінки як формально раціональні та здійснювані на кшталт ринкової взаємодії та прагнення зиску. Економіку в змістовному сенсі Полані розглядав як інституціонально оформлений процес взаємодії між людиною та її навколишнім середовищем, у результаті якого відбувається створення матеріальних благ, які задовольняють людські потреби. З цієї точки зору економіка включена й уплетена в систему як економічних, так і неекономічних інститутів. При цьому вплив неекономічних інститутів на функціонування економіки Полані розглядав як життєво важливий у контексті визначення характеру економіки, позаяк “релігія або управління можуть бути так само важливі для структури і функціонування господарства, як грошові інститути або наявність машин і устаткування, що полегшують важкий тягар праці” [Полані, 2010: с. 56]. Тільки субстантивістське розуміння економічного можна застосовувати в соціальних науках, які вивчають усі суспільно-економічні системи, що реально існували впродовж людської історії. Натомість формальне визначення економіки в ліпшому разі застосовне суто до дослідження ринкової економіки. Але за межами “системи ціноутворювальних ринків економічний аналіз як метод дослідження реального господарства чи не остаточно втрачає своє значення. Наочним підтвердженням цього слугує централізоване планове господарство, ґрунтоване на неринкових цінах” [Полані, 2010: с. 53].

Як можна зробити висновок, Полані виводить змістове значення економічного з факту залежності людського життя від взаємообміну суспільства і природи, в результаті якого людина дістає доступ до засобів життєзабезпечення і задовольняє свої потреби. Фактично підґрунтям концепції Полані виявляється принципове положення матеріалістичного розуміння історії, розробленого Марксом. Адже саме Маркс як вихідний пункт досліджень розглядав “індивідів, які виробляють у суспільстві”, тобто “суспільно визначене виробництво індивідів”, а під виробництвом розумів “привласнення індивідом предметів природи в рамках певної форми суспільства і через неї” [Маркс, 1968: с. 17, 23].

З точки зору Полані дослідження інституціонального оформлення економіки має розпочинатися зі способів досягнення єдності економіки і суспільства, тобто способів забезпечення взаємозалежності і відтворення частин суспільного цілого. Таким чином, у центрі уваги Полані перебувають форми інтеграції економіки і суспільства і те, які це має наслідки для розвитку суспільства. Відношення між економічною і соціальною системами суспільства Полані виражає через поняття “вбудованості”. Це один із найскладніших для розуміння і найбільш невизначених концептів, використуваних Полані. Складність його розуміння випливає з того, що він значною мірою має метафоричний характер і його неоднозначне тлумачення властиве самому Полані. Метою введення цього концепту-метафори було осмислити ту особливу роль, яку відіграють мотиви нескінченної гонитви за прибутком у капіталістичному суспільстві на відміну від некапіталістичних суспільств. І ця відмінність була виражена через формулювання теоретичного положення про зміну місця “економіки” в “суспільстві” із переходом від докапіталістичних суспільств до капіталізму або навіть промислового капіталізму, для чого вживався термін “вбудованість”. З цієї точки зору, або

економічна система може бути “вмонтована” в соціальну, або навпаки, соціальна система — в економічну. В останньому випадку Полані говорить про “не-вбудованість” (disembedding) або “відособленість” економіки від суспільства, її виокремлення в особливу незалежну інституціональну сферу, ніби звільнену від зв’язку із соціальними аспектами людського буття, позбавлену соціального змісту, розуміючи під цим підпорядкування соціальної системи економічному мотиву отримання прибутку. За умов відокремленості від суспільства вже не економіка виступає інструментом забезпечення життєдіяльності суспільства, а суспільство перетворюється на засіб забезпечення функціонування вже автономної від суспільства саморегулювальної економічної системи, або, як говорить сам Полані, суспільство тепер улаштоване таким чином, щоби забезпечити функціонування економічної системи відповідно до її власних законів [Поланьї, 2002: с. 70]. Однак такий погляд на взаємовідносини економіки і суспільства, економічного і соціального, що подає їх в образі сфер, тобто матеріально-матеріальних предметів із чіткими просторовими межами, є метафорою, що може ввести в оману, оскільки ані економіка, ані соціум не являють собою онтологічно відокремлених матеріальних утворень. Ідеться про конструкти, що дають змогу аналітично виокремити різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства як органічної цілісності, котрі в об’єктивній реальності становлять конкретно-історичну єдність. Отже, ані суспільство не може бути вмонтоване в економіку, ані економіка — в суспільство, ані їхні відношення за рівнями вбудованості не можуть змінюватися. Звідси виникає проблема з’ясування раціонального смислу і значення концепту-метафори “вбудованість”. Цьому було присвячено доволі ґрунтовну дискусію в сучасній соціології. Як показали дослідники, зокрема Г.Дейл [Dale, 2008, 2010], Ф.Блок [Block, 2003, 2007] і К.Гемічі [Gemici, 2008], для “Великої трансформації” та інших праць Полані характерна неоднозначність концепту вбудованості. Полані, наголошує Г.Дейл, мав манеру “бути непослідовним у визначенні ключових понять і суперечити самому собі в одній і тій самій праці” [Dale, 2010: р. 373], що відкривало простір не просто для різноманітних, а часом прямо протилежних інтерпретацій. Унаслідок цього Полані відносили водночас і до марксистів, і до лібералів, а саму “Велику трансформацію” потлумачували і як ліберальний, і як комуністичний маніфест. Що стосується концепції вбудованості, що виражає певний характер відносин між економікою і суспільством, економікою і соціумом, то у Полані можна виявити принаймні дві її різні інтерпретації. З одного боку, концепція вбудованості виражає ідею принципової єдності економіки і суспільства, неможливості відокремити економіку від соціальних відносин і соціальних інститутів. У цьому випадку Полані розвиває цілісний погляд на суспільство, в якому економіка, включно з ринковою, завжди формується і структурується соціальними інститутами і відносинами, вплетена в них. Ця точка зору “завжди вмонтованої економіки”, як її схарактеризував Ф.Блок [Block, 2003, 2007], спрямована проти ринкового детермінізму і ринкової ментальності неокласичної економічної теорії. Вона, як зазначає К.Гемічі, являє собою методологічний принцип дослідження економіки [Gemici, 2008].

З іншого боку, Полані розглядає ринкову економіку як “відокремлену” від суспільства і соціальних інститутів, як таку, що функціонує винятково за власними законами і підпорядковує своїй логіці все суспільство. Тут концепт вбудованості має дещо інший смисл. Він являє собою ідеальний тип, сконструйований для цілей порівняльно-історичного дослідження різних форм суспільства, ґрунтованих на різноманітних типах економічних систем. Джерелом його, крім марксизму, є дихотомічна конструкція *Gemeinschaft-Gessellschaft* Ф.Тьонніса (див.: [Dale, 2008, 2010]).

Наскільки ці дві концепції вбудованості, які можна позначити як соціологічну й історичну, суперечать одна одній? Якщо зважити на те, що, одного разу виникнувши, ринкова економіка підкоряє собі суспільство, а відтак, і соціум, соціальні інститути і відносини, то смисл характеристики капіталістичного суспільства протилежний метафорі “відособленості”, за допомогою якої він виражається. У такій характеристиці відсутній образ чіткої демаркації автономних сфер суспільства, властивий цій метафорі, і, навпаки, в ньому виражається та сама ідея цілісності капіталістичного суспільства, але цілісності, ґрунтованої на інших засадах, ніж цілісність некапіталістичних суспільств. Ця сама ідея цілісності є центральною і для концепції вбудованості в першому смислі. Таким чином, обидві концепції вбудованості є радше комплементарними, ніж протилежними, бо стосуються істотно різних аспектів концепції Полані — розуміння ним структури суспільства взагалі, відносин економіки, політики і соціуму, з одного боку, і з’ясування специфіки соціально-економічних відносин капіталістичного суспільства порівняно із соціально-економічними відносинами некапіталістичних суспільств — з іншого. Саме щоби показати аномальність капіталістичного суспільства й абсурдність включення суспільства в економіку, тобто підпорядкування життєдіяльності суспільства логіці прибутку, Полані характеризує капіталістичну ринкову економіку як відособлену. Навряд чи справедливо дорікати Полані, що, розвиваючи еволюційну схему Тьонніса, він імпліцитно передбачає, що капіталістична економіка ґрунтована суто на контрактних відносинах та обміні товарів і послуг. На підставі цього можна було б подумати, що Полані не розуміє, наскільки важливою є роль соціальних і політичних інститутів для функціонування, формування і структурування ринкової економіки, і не застосовує своє бачення економічного життя як вмонтованого й уплетеного в соціальні інститути до ринкової економіки, оскільки вона визначена ним як відособлена й інституціонально відокремлена від суспільства (див.: [Gemici, 2008: р. 23–25]). Як буде докладніше показано далі, Полані чудово бачить, яким чином ринкова економіка формувалася за допомогою політичних і юридичних засобів політичними і правовими інститутами (включно, наприклад, з державою, політичними партіями, законодавством) у контексті певних соціально-класових відносин. Отже, смисл концепції вбудованості-відособленості полягає не в тому, щоби протиставити економіку суспільству. Він, радше, в тому, щоби виразити різну роль так званих економічних мотивів, стимулів у житті суспільств різного типу.

Тут слід звернути увагу на специфіку вжитку термінів економіка та економічний у концепції Полані і смислу, який він надає їм у різних контекстах,

із чим також можуть бути пов'язані суперечливі інтерпретації вбудованості. Як показав сам Полані, є економіка (в субстантивістському розумінні) та економіка (як її розуміє формальна економічна теорія). Економіка в першому смислі являє собою виробництво й обмін матеріальних життєвих благ у людському суспільстві; економіка в другому смислі фактично ототожнюється з конкретною формою економіки — ринковою економікою, а економічний означає тут ринковий. Схоже, що сам Полані, виокремивши два різні значення економіки, одночасно при дослідженні ринкової економіки припускається їх змішування, підміни одного смислу економічного іншим і редукує економіку взагалі до ринкової економіки, що веде до виникнення метафори відособленої економіки. Ця метафора виражає домінування в капіталістичному суспільстві ринкових відносин і мотиву особистої матеріальної вигоди, тоді як у некапіталістичних суспільствах ринки і прагнення особистої вигоди відігравали підпорядковану роль. Те, що Полані допускає в результаті таку підміну, не має дивувати. Адже й у наш час багато хто з дослідників, у тому числі марксистів, попри те, що в історії людського суспільства доказово виокремлено безліч типів економічних систем, і далі зводять економічні відносини до ринкових, а під економічними стимулами, економічними чинниками, що впливають на поведінку індивідів, розуміють прагнення особистої вигоди і жагу наживи. У результаті редукції економічного взагалі до ринкового Полані можна зрозуміти в тому смислі, що лише капіталістичні відносини є економічними, а всі некапіталістичні відносини позбавлені економічного, що й виражається метафорою вбудованості-відособленості економіки.

Імовірно, саме з таким неправомірним ототожненням економічного з ринковим пов'язана і критика Полані марксистського економічного детермінізму. Коли він критикує ринковий детермінізм формальних економістів за їхнє прагнення подати докапіталістичні економічні системи за образом і подобою ринкової економіки, він чинить абсолютно правомірно. До моменту написання “Великої трансформації” антропологією було накопичено достатньо емпіричного матеріалу, узагальнення якого дало підстави для висновку, згідно з яким поведінка людей у так званих примітивних суспільствах не визначається їхньою природною схильністю до обміну і вигоди, що передбачалося в класичній і неокласичній економіці, важливішу роль відіграють кривородинні, моральні, ідеологічні, релігійні, правові та соціальні відносини і чинники. І навіть у ринковому суспільстві індивідуалістичні мотиви, пов'язані з обміном і вигодою, є далеко не єдиними чинниками, що впливають на дії людей. Але економічний детермінізм марксизму зовсім не означає визнання пріоритетності так званих економічних інтересів, якщо під ними розуміти егоїстичні мотиви поведінки індивідів, пов'язані з ринковою доцільністю, в чому намагається дорікнути марксизм Полані, стверджуючи, що “дивлячись на світ з позицій протилежних один одному класів, ліберали і марксистки захищали, власне, тотожні положення” [Поланьї, 2002: с. 170]. Напевно, марксизм попервах давав підстави для такого закиду своїм, за висловом Ю.Семенова, “капіталоцентризмом”, пов'язаним із перебільшенням ролі товарного обігу в історії, особливо в процесі утворення класових суспільств, пов'язуваному з виникненням товаро-

обміну і товарного виробництва [Семенов, 2003: с. 248]. Проте загалом економічний детермінізм у марксизмі має абсолютно інший смисл і означає лише те, що тип суспільства зумовлений типом його соціально-економічної структури, типом або формою його суспільного виробництва або, що те саме, способом виробництва як певною суспільно-історичною формою виробництва (котра складається незалежно від волі та свідомості людей і навпаки визначає їхню свідомість і волю). При цьому кожна економічна система, тобто певна суспільно-історична система виробництва, створює свої властиві лише їй форми детермінації поведінки людей. В одних випадках, як у капіталістичній економіці, де панує ринкова організація виробництва й економічні відносини виступають у формі ринкових, це можуть бути ринкові стимули — прагнення максимізації вигоди, прибутку. Проте у разі некапіталістичних економік діють неринкові стимули — моральні, правові, політичні. Іноді ця відмінність проводиться у формі твердження, згідно з яким за капіталізму панує безпосередньо економічний примус, а в інших типах суспільства домінують неекономічні стимули, включно з позаекономічним примусом. Це неточно, адже в усіх типах суспільства поведінка детермінована економічно, тобто наявним типом соціально-економічних систем, але це — різні типи економічних систем із різними типами економічної детермінації, зумовленої особливими типами продуктивних сил і виробничих відносин. Та обставина, що в докапіталістичних суспільствах мотиви особистої вигоди й гонити за прибутком не відігравали особливої ролі ба навіть були неможливі, а виробничі відносини виступали у формі родства, моралі, звичаю чи права, детермінована економічно — історично певною формою суспільного виробництва. Якісна відмінність капіталістичної економіки від докапіталістичних була зафіксована Полані у формі концепції вбудованості — відособленості економіки, відповідно до якої в капіталістичному суспільстві виникає особлива економічна сфера, що діє за своїми специфічними законами. Натомість у докапіталістичних суспільствах, на думку Полані, жодної такої сфери немає і замість економічної детермінації поведінки там діє соціальна.

Підсумовуючи розгляд концепції Полані щодо вбудованості-відособленості економіки, вочевидь, доречно провести межу між вбудованими і невбудованими економічними системами за критерієм їхньої спрямованості або на виробництво заради задоволення людських потреб, на життєзабезпечення, або на виробництво заради прибутку, тобто за критерієм домінування ринкових або неринкових економічних відносин. Тоді вмонтованими будуть неринкові некапіталістичні типи економічних систем, в яких ринок у тій чи тій формі хоча й може існувати, але не є вирішальним. З іншого боку, відособленою економічною системою виступає капіталістична ринкова економіка.

Відповідно Полані виокремлює три форми інтеграції економіки та суспільства і відповідно три структурні принципи, на яких можуть ґрунтуватися суспільства, для котрих характерною є єдність економічної та неекономічної підсистем або суспільства із соціально вмонтованими типами економічних систем: (1) реципрокність відносин між симетричними, тобто аналогічно впорядкованими й організованими групами (наприклад, групами

кресних родичів); (2) редистрибуція матеріальних благ якимось розподільним центром, що є елементом панівного політичного ладу; (3) домашнє господарство, принцип якого полягає у виробництві для задоволення власних потреб, що здійснюється переважно в самодостатніх господарських одиницях (грецькі поселення доби Аристотеля, давньоримська сім'я, середньовічний манор) [Поланьї, 2002: с. 61–65]. Ці принципи симетрії, центричності й автаркїї протилежні анархічному обміну, що відбувається за допомогою ціноутворювальних ринків у не-вбудованій саморегулювальній економіці. З цього випливає, що ринкова капіталістична економіка є лише однією з форм організації економіки і не має використовуватися як надісторична модель, придатна для розуміння того, як влаштовані і функціонують інші типи соціально-економічних систем. Понад те, Полані зазначає, що і торгівля сама по собі не обов'язково ґрунтується на принципах товарно-грошових відносин. Вона може бути організована у вигляді обміну дарами або як адміністрована торгівля [Поланьї, 2002: с. 72]. Виокремлені Полані форми інтеграції не є стадіями історичного розвитку й не передбачають жодної послідовності в часі. Немає якогось певного руху від однієї форми інтеграції до іншої в процесі історичного розвитку суспільства. Нерідко різні форми інтеграції можуть співіснувати в рамках однієї економічної системи, при цьому панівна форма може тимчасово відійти на задній план, а потім знову посісти панівне становище. Однак упродовж більшої частини історії реципрокність, редистрибуція й автаркїя були домінантними формами інтеграції. Переважання ринкової системи як форми інтеграції — явище відносно недавнє. Ринки в історії людства часто відігравали помітну роль в економіці, проте, як наполягає Полані, ані з точки зору територіального охоплення, ані в плані повноти інституціонального оформлення ця роль ніколи не йшла у жодне порівняння з їхньою роллю у ХІХ столітті [Поланьї, 2010: с. 63].

Загалом неважко помітити, що *не-вбудована (відособлена) економічна система* як її розуміє Полані — ринкова економіка, що характеризується як саморегулювальна економічна система, в якій товари і послуги виробляють для продажу на ринку й у якій існують ринки праці, землі та грошей — тожжна за своїм значенням розумінню капіталізму в працях Маркса, а вся типологічна конструкція, крім цілей порівняльно-історичного аналізу, створена Полані для з'ясування специфіки капіталістичної ринкової економіки та демонстрації того, що з точки зору інтересів суспільства загалом немає потреби підкоряти виробництво, розподіл і обмін мотиву прибутку. Концепція вбудованості економіки в суспільство виступає у Полані основою критики моделі homo economicus як ідеологічного спотворення справжнього процесу розвитку суспільства неокласичною економікою.

Полані характеризує не-вбудовану, відособлену ринкову економіку, ґрунтовану на відокремленні економіки від політики і соціуму, як доволі хитку систему. Це пов'язане із тим, що вільний ринок, який нав'язує суспільству мотив прибутку та зиску і не обмежений соціальним регулюванням і контролем, призводить до руйнівних для соціальної системи і суспільства в цілому наслідків. Головна причина цього полягає в процесі комодифікації, що набуває за ринкової економіки всезагального характеру.

Від самого початку слід зазначити, що хоча Полані не досліджує причин інституціонального відокремлення ринків і виникнення ринкової економіки, імпліцитно передбачається, що все це пов'язане з досліджуваним Марксом процесом виникнення капіталізму і становлення системи нескінченного накопичення капіталу, що викликає посилення нерівності, експлуатації та відчуження.

Полані визначає ринкову економіку як систему саморегулювальних ринків, якою керують ринкові ціни й ніщо інше, крім ринкових цін. У цій системі виробництво й розподіл визначаються механізмом ринкового ціноутворення, а всі її компоненти (“чинники виробництва”) підлягають комодифікації. Саморегулювання означає, що все виробляється для продажу на ринку і всі доходи отримуються від такого продажу.

Полані наголошує, що підпорядкування економічної системи принципу саморегулювального ринку зумовлює колосальні наслідки для соціальної організації, зокрема перетворює суспільство на придаток ринку. Тепер уже не економіка спрямовується соціальним контекстом, не економічна діяльність підкоряється системі соціальних зв'язків, а навпаки система соціального життя суспільства — ринковій економічній системі, і, зрештою, ринкова економіка може продовжувати існування тільки як ринкове суспільство.

Утім, на думку Полані, виникнення в Європі наприкінці XVIII століття такої “не-вбудованої” саморегулювальної ринкової системи являло собою аномалію [Поланьї, 2002: с. 85]. Упродовж переважної частини історії людства економічні практики підпорядковувалися певним принципам соціальної взаємодії (реципрокність, редистрибуція, виробництво для власного споживання), які інституціоналізувалися шляхом соціальної організації певного виду. Тут економічна структура визначалася й упліталася в соціальну, тобто була лишень підпорядкованою частиною ширшого соціального і політичного порядку. Наявні різновиди ринків, були, таким чином, підпорядковані наявним соціальним механізмам і відповідали соціальним цілям даного суспільства; вони відігравали допоміжну роль у суспільствах, де провідна роль належала іншим принципам економічної поведінки. Усупереч такому стану речей перетворення наприкінці XVIII століття регульованих ринків на саморегулювальні, що було пов'язане із промисловою революцією, спричинило повну трансформацію структури суспільства, що виражалася в інституціональному розподілі суспільства на економічну та політичну сфери, чого раніше в історії не спостерігалось [Поланьї, 2002: с. 85].

Розширення сфери дії саморегулювальних ринків вело до створення ринків не лише товарів, а й усіх чинників виробництва — праці, землі і грошей, ціною яких виступають заробітна плата, рента і відсотки. Тут Полані вводить інший важливий концепт — фіктивні товари як протилежність товарів реальних. З точки зору Полані експансія ринків призводить до того, що все людське життя стає залежним від ринкових трансакцій і дедалі більше аспектів життя перетворюється на товари, але цей процес має фіктивний характер, оскільки ключові елементи, необхідні для нормального функціонування ринкової економіки, позбавлені властивостей товарів, хоча й вважаються такими. Функціонування саморегулювальної ринкової

економіки неможливе без комодифікації землі, праці та грошей, адже в комерціалізованому суспільстві безперобійний приплив чинників виробництва можна забезпечити, тільки зробивши їх доступними для придбання, тобто перетворивши на товари, що продаються на ринку. Але земля, праця і гроші — це, згідно з Полані, фіктивні товари, які насправді товарами не є. Їх або не виробляють зовсім, або виробляють не для продажу, і тому, строго кажучи, вони не можуть визначатися як товари. Праця (робоча сила) — це самі людські істоти й діяльність, пов'язана з процесом забезпечення життя, а земля — це природа, природне середовище, в якому вони живуть, і яке створюється зовсім не людиною. Включити їх у ринковий механізм — означає підпорядкувати законам ринку саму субстанцію суспільства. Гроші — це просто символ купівельної спроможності, котра, як правило, взагалі не виробляється для продажу. Щоби ринкова економіка могла існувати, гроші мають бути перетворені на товар. Створення фіктивних товарів (землі, праці, грошей) відіграло ключову роль в конструюванні саморегулювальної ринкової економіки і, слідом за Марксом, Полані як головну умову комодифікації землі та робочої сили називає відокремлення безпосередніх виробників від землі. Але, крім того, відокремлення праці від інших сфер людського життя, підпорядкування її законам ринку і формування ринку праці потребувало знищення всіх “органічних форм соціального буття” й заміни їх зовсім іншим атомістичним й індивідуалістичним типом соціальної організації.

Важливим наслідком утвердження панування ринкового механізму, на думку Полані, є перетворення голоду на основний стимул залучення у виробництво робочої сили на умовах роботодавців, “засіб змусити бідняка заробляти собі на шматок хліба” і постійний чинник життя капіталістичного суспільства. У ринковому суспільстві доступ до життєвих засобів опосередкований ринком, бо “в такій системі людина, якщо вона хоче вижити, має купувати товари на ринку за рахунок доходів від продажу інших товарів на ринку”, якими для безпосередніх виробників виступає їхня власна робоча сила [Поланьї, 2010: с. 36]. Отже, загроза голоду, тобто загроза втратити засоби до існування, разом із прагненням отримати прибуток виступає необхідною умовою функціонування ринкової системи, капіталістичного виробництва. Без неї неможливе існування ринку праці, тому її розглядають як економічний стимул. При цьому перетворення голоду на економічний стимул до праці, до продажу робочої сили є не просто ненавмисним наслідком розгортання ринкової експансії. Як показує Полані, цей шлях був прямо рекомендований як науковий та економічно доцільний підхід ліберальною політичною економією, що билася над питанням — яким чином можна змусити “бідняка заробляти собі на шматок хліба” за умов, коли після всіх заходів дерегулювання й лібералізації ринку праці ще й далі діяли залишки систем соціального захисту, які в Англії були відомі як система Спінгемленда. Відповідь, яку дали економічні ліберали XIX століття, полягала в обґрунтуванні необхідності зламу механізмів соціального захисту. У цьому пункті особливо увиразнюється спадкоємний зв'язок між економічним лібералізмом XVIII–XIX століть і сучасним неолібералізмом, який переймається пошуком шляхів забезпечення “ефективності” ринкової еко-

номіки. Науковість підходу економічних лібералів, як показує Полані, полягала в екстраполяції законів природи на суспільство і таким чином натуралізації соціального. У результаті застосування біологічної метафори до суспільства в лібералізмі була сконструйована свого роду антропологічна модель людини не тільки як соціального атома, а й як тварини, безпосередньо підпорядкованої дії законів природи. Одним із них була боротьба всіх проти всіх — конкурентна боротьба за існування, іншим — регулювання кількості людських особин наявною кількістю їжі. У цій моделі суспільство складається із двох біологічних видів — власників і працівників. Але саме останні, на відміну від перших, живуть у природному стані й саме їхня кількість має обмежуватися кількістю їжі. Оскільки закони ринкової економіки випливають із законів природи, у жодному державному втручанні на захист бідних немає потреби. Навпаки, потрібне створення таких умов, за яких можна не сумніватися, що “бич голоду змусить їх до праці” за будь-яку заробітну плату. Такою умовою в Англії ХІХ століття було скасування Закону про бідних, а в індустріально розвинених капіталістичних країнах ХХ–ХХІ століть — ліквідація систем соціальних гарантій, втілених у “соціальної державі”. І в тому, і в іншому випадку ідея та сама, як її розцінює Полані: “Жодного встановлення розцінок заробітної плати владою, жодних субсидій працездатним — але також жодного мінімуму заробітної плати, жодних гарантій “права на життя”. Робоча сила є товар, що сам має знайти свою ціну на ринку, а відтак, і поводитися з ним слід відповідно... Нехай ринок візьме на себе турботу про незаможних, і все влаштується саме по собі” [Поланьї, 2002: с. 133]. Ця натуралізація суспільних відносин, у тому числі й у формі соціального расизму, була і залишається ідеологічним обґрунтуванням неминучості й природної необхідності економічного лібералізму (неолібералізму) як особливого класового проекту.

На думку Полані, дозволити ринковому механізму панувати над людьми та їхнім природним середовищем існування, визначати обсяги і засоби реалізації їхньої купівельної спроможності означає врешті-решт знищення людського суспільства. “Жодне суспільство, навіть упродовж найстислішого часу не в змозі витримати наслідків такої системи відвертих фікцій, якби його людська і природна основа, а також його економічний лад не були захищені від руйнівної дії цього “сатанинського млина” [Поланьї, 2002: с. 88]. Уведення концепту фіктивних товарів дає Полані можливість обґрунтувати соціально, екологічно й економічно хиткий, внутрішньо суперечливий характер ринкової системи, її аномальність і, отже, утопізм спроби розбудувати суспільство на фундаменті вільного ринку. Цей концепт уможливує унаочнення руйнівних наслідків ринкової економіки й обґрунтування необхідності політичного втручання в закони попиту і пропозиції стосовно людської праці та природного середовища людини, необхідності їхньої декомодифікації — виведення зі сфери дії ринку.

Важливим елементом зробленої Полані характеристики ринкової економіки є розуміння її сконструйованості, того, що вона є продуктом усвідомленої соціальної дії соціального суб’єкта. Виникнення ринкового суспільства у ХІХ столітті зовсім не являло собою стихійного процесу. Навпаки, аби таке суспільство виникло, знадобилися цілеспрямоване втручання со-

ціального технолога-інженера певного типу і певний різновид соціальної інженерії із використанням держави як найважливішого важеля перетворення суспільства на засадах ринкових принципів. “Для типового утилітариста економічний лібералізм був соціальним проектом, що його слід було втілити заради найбільшого щастя найбільшої кількості людей; laissez-faire сприймався не як спосіб досягнення мети, а як сама мета” [Поланьї, 2002: с. 88]. Важливою віхою на цьому шляху Полані вважає Акт про реформу закону про бідних 1834 року, Банківський акт Піля 1844 року та Білль проти хлібних законів 1846 року у Британії. Кожен із них запроваджував один із принципів економічного лібералізму — ринок праці, золотий стандарт і свободу міжнародної торгівлі. Ці та інші політико-юридичні заходи в інших європейських країнах призвели до руйнації наявної у XVIII столітті європейської меркантилістської системи регульованих ринків і системи національного добробуту. Необхідною умовою перемоги принципу вільного ринку стала зміна форми держави — руйнація абсолютистської інтервенціоністської держави (яка контролювала, наприклад, ціни на необхідні продукти) й заміна її ліберальною державою. “У політиці laissez-faire, — зазначає Полані, — не було нічого природного: просте невтручання в перебіг речей ніколи б не змогло породити вільні ринки. Подібно до того, як бавовняне виробництво — головна фрітредерська модель — було створене завдяки покровительським тарифам, експортним преміям і непрямим дотаціям до заробітної плати, точнісінько так і сам принцип laissez-fair був утілений у життя зусиллями держави. На 30–40-ві роки [XIX століття. — А.М.] припадає не тільки вибух законодавчої активності у справі скасування колишніх регламентувальних актів, а й величезне розширення адміністративних функцій держави, яка поступово формувала свій центральний бюрократичний апарат, здатний виконувати завдання, поставлені прихильниками лібералізму ... Бентамівський лібералізм означав заміну парламентських заходів діяльністю адміністративних органів” [Поланьї, 2002: с. 156]. Полані наводить достатньо аргументів на користь того, що втілення в життя саморегульованого ринку було продуктом свідомої державної політики [Поланьї, 2002: с. 158]. І так само наприкінці XX століття перехід до неоліберального курсу маркетизації, лібералізації і дерегулювання ринків зовсім не був стихійним; точнісінько так само “шлях до вільного ринку був відкритий і залишався відкритим завдяки величезному зростанню інтервенціоністських заходів, що безперервно організуються і контролюються з центру. ... Створення вільних ринків аж ніяк не усунуло необхідність контролю, регулювання і втручання, навпаки, неймовірним чином збільшило їхній масштаб” [Поланьї, 2002: с. 158]. І точно так само перехід до такого курсу вимагав зламу соціальної держави і встановлення неоліберальної держави, в якій соціальний компроміс відкидається заради заохочення інтересів капіталістичної приватної власності.

Запропонувавши свою концепцію ринкової економіки як економіки, відокремленої від суспільства, яка підкоряє суспільство мотиву прибутку та ґрунтується на системі фікцій, Полані заклав теоретико-методологічний підмурок критичного дослідження тих процесів планетарної експансії ліберальної ринкової економіки, котрі наприкінці XX століття будуть асоціюва-

тися із неоліберальною глобалізацією. Те, яким чином концепт глобалізації може бути осмислений на підставі системи поглядів Полані, буде продемонстровано в наступних статтях.

Джерела

Веселов Ю.В. Классики экономической социологии: Карл Полаanyi / Ю.В. Веселов // Социологические исследования. — 1999. — № 1. — С. 111–115.

Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольд-блатт, Э. Макгрю, Д. Перратон ; пер. с англ. — М. : Праксис, 2004. — 576 с.

Капелюшников Р.И. Деконструируя Полаanyi: заметки на полях “Великой трансформации” / Р.И. Капелюшников // Социологический журнал. — 2005. — № 3. — С. 5–36.

Маркс К. Сочинения : т. 46, ч. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. литературы, 1968. — 560 с.

Полаanyi К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Полаanyi К. ; пер. с англ. — СПб. : Алетейя, 2002. — 320 с.

Полаanyi К. Избранные работы / Полаanyi К. ; пер. с англ. — М. : Издат. дом “Территория будущего”, 2010. — 200 с.

Полаanyi К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Полаanyi // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3, № 3. — С. 62–73.

Радаев В.В. Экономико-социологическая альтернатива Карла Полаanyi / В.В. Радаев // Экономическая социология. — 2004. — Т. 5, № 5. — С. 20–34.

Розинская Н.А. Влияние идей К. Полаanyi на современную науку [Электронный ресурс] / Н.А. Розинская. — Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru>.

Розинская Н.А. Карл Полаanyi о капитализме [Электронный ресурс] / Н.А. Розинская. — Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru>.

Розинская Н.А. Теоретические истоки экономических воззрений К. Полаanyi [Электронный ресурс] / Н.А. Розинская. — Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru>.

Семенов Ю.И. Теоретические проблемы “экономической антропологии” / Ю.И. Семенов // Этнологические исследования за рубежом. — М. : Наука, 1973. — С. 30–76.

Семенов Ю.И. Экономическая антропология // Этнология в США и Канаде / Семенов Ю.И. — М. : Наука, 1989. — С. 62–85.

Семенов Ю.И. Экономическая этнология. Первобытное и раннее предклассовое общество : ч. 1 / Семенов Ю.И. — М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1993. — 248 с.

Семенов Ю.И. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Семенов Ю.И. — М. : Современные тетради, 2003. — 776 с.

Block F. Karl Polanyi and the Writing of “The Great Transformation” / F. Block // Theory and Society. — 2003. — Vol. 32, № 3. — P. 275–306.

Block F. Understanding the Diverging Trajectories of the United States and Western Europe: A Neo-Polanyian Analysis / F. Block // Politics and Society. — 2007. — Vol. 35, № 1. — P. 3–33.

Dale G. Karl Polanyi’s The Great Transformation: perverse effects, protectionism and Gemeinschaft / G. Dale // Economy and Society. — 2008. — Vol. 37, № 4. — P. 495–524.

Dale G. Social Democracy, Embeddedness, and Decommodification: On the Conceptual Innovations and Intellectual Affiliations of Karl Polanyi / G. Dale // New Political Economy. — 2010. — Vol. 15, № 3. — P. 369–395.

Fine B. Development as Zombieconomics in the Age of Neoliberalism / B. Fine // Third World Quarterly. — 2009. — Vol. 32, № 3. — P. 885–904.

Gemici K. Karl Polanyi and the antinomies of embeddedness / K. Gemici // Socio-Economic Review. — 2008. — Vol. 6, № 4. — P. 5–33.

Tett G. Lost through destructive creation [Electronic resource] / G. Tett. — Access mode: <http://www.ft.com/cms/s/0/95992eee-0d12-11de-a555-0000779fd2ac.html>.

Wolf M. (a) Financial, globalisation, growth and asset prices [Electronic resource] / M. Wolf. — Access mode: http://www.banque-france.fr/gb/publications/telechar/seminaires/2008/colloque_mars_2008/Wolf.pdf.

Wolf M. (b) Seeds of its own destruction [Electronic resource] / M. Wolf. — Access mode: http://www.agonist.org/tjfxh/20090308/martin_wolf_seeds_of_its_own_destruction.